

ΤΟΙΣ ΑΓΑΘΟΙΣ ΒΑΣΙΛΕΥΟΥΣΑ

Θεσσαλονίκη

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Μιχάλης Α. Τιβέριος

ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ

Ανάτυπο Α' τόμου

ΤΟΙΣ ΑΓΑΘΟΙΣ ΒΑΣΙΛΕΥΟΥΣΑ

Θεσσαλονίκη

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Μιχάλης Α. Τιβέριος

ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ

Ανάτυπο Α' τόμου

παρατηρητής

ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ

Μιχάλης Α. Τιβέριος

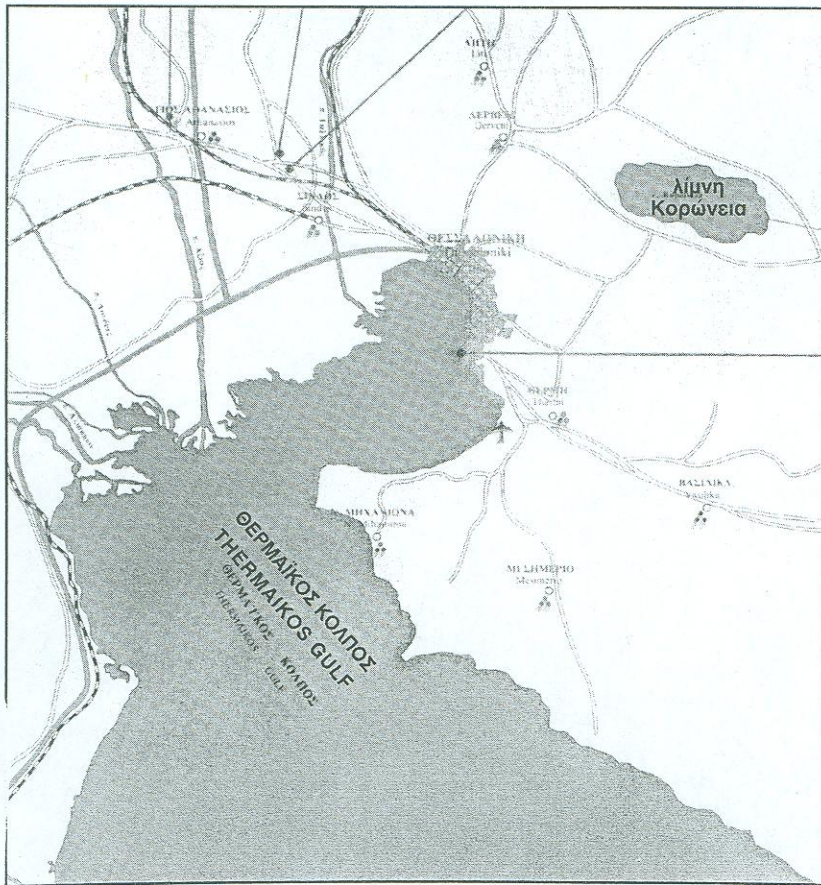
Είναι βέβαιο ότι στο μυθό του Θερμαϊκού Κόλπου, στην περιοχή δηλαδή που κτίστηκε η Θεσσαλονίκη στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., υπήρχαν ήδη κατά τους προϊστορικούς χρόνους αρκετοί οικισμοί¹. Ένας ανάμεσά τους, σίγουρα από τους πιο σημαντικούς, ήταν και η Θέρμη, που λόγω της σημασίας της και φυσικά της παραθαλάσσιας θέσης της έδωσε το όνομά της στον κόλπο: Θερμαϊκός κόλπος².

Ότι η Θέρμη διέθετε το μεγαλύτερο και ασφαλέστερο λιμάνι της περιοχής μας το βεβαιώνει το γεγονός ότι αυτήν επέλεξε ο Ξέρξης για να ναυλοχήσει ο στόλος του κατά τη γνωστή εκστρατεία του εναντίον της Ελλάδας³. Μεγάλη συζή-

τηση έχει προκαλέσει το όνομα Θέρμη του πολιέματος. Πιο πιθανό είναι η παρουσία θερμών πηγών που υπήρχαν στην περιοχή, κάτι άλλωστε σύνηθες σε σεισμογενείς περιοχές όπως ο Θερμαϊκός κόλπος και η Χαλκιδική, να συνετέλεσε στην ονομασία αυτή⁴. Για το που βρισκόταν ακριβώς η θέση της Θέρμης, δεν υπάρχει ομοφωνία ανάμεσα στους ερευνητές⁵. Ωστόσο πιο πιθανό είναι ο κεντρικός πυρήνας της να καταλάμβανε τη μικρή χερσόνησο, γνωστή σήμερα ως Καραμπουρνάκι. Και αυτό γιατί από τις υποψήφιες θέσεις του μυθού του Θερμαϊκού κόλπου, μόνον εδώ υπάρχουν οι προϋποθέσεις για την παρουσία μεγάλου και ασφαλούς λιμανιού, σε συνδυασμό βέβαια και με τον πρόσφατο εντοπισμό λειψάνων από αρχαίες λημενικές εγκαταστάσεις⁶. Αντίθετα, στην περιοχή όπου κτίστηκε αργότερα η Θεσσαλονίκη δεν φαίνεται να υπήρχε κανένα σημαντικό λιμάνι μέχρι την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου. Αλλά το ότι στο Καραμπουρνάκι είχαμε ένα σημαντικό αρχαίο πόλισμα επιβεβαιώνεται και από τις αρχαιολογικές έρευνες, όσο κι αν αυτές είναι μέχρι σήμερα περιορισμένης έκτασης⁷.

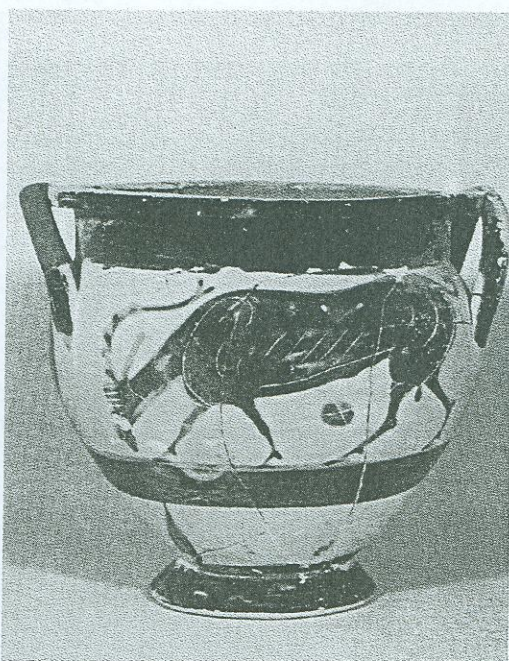
Στη θέση που αργότερα κτίστηκε η Θεσσαλονίκη δεν αποκλείεται να είχαμε έναν μικρό οικισμό, ασφαλώς εξαρτώμενο από τη Θέρμη, που σύμφωνα με τον Στέφανο τον Βυζάντιο ονομαζόταν ίσως Αλία⁸. Εδώ μάλιστα φαίνεται ότι είχαμε και κάποια σημαντικά ιερά. Ένας εντυπωσιακός μαρμαρίνος ιωνικός ναός, που χρονολογείται στις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ., πρέπει να ήταν το πιο σημαντικό κτίριο όχι μόνον του οικισμού αυτού αλλά και όλης της περιοχής. Δεν μπορεί ωστόσο να αποκλειστεί

Η θέση της Θέρμης, του σημαντικότερου πολιέματος της περιοχής του Θερμαϊκού κόλπου (εδώ σε σύγχρονο χάρτη) πριν από την ίδρυση της Θεσσαλονίκης, δεν έχει ακόμα εντοπιστεί με βεβαιότητα.

εντελώς η πιθανότητα αρχικά ο μεγαλοπρεπής αυτός ναός να βρισκόταν σε περιοχή εκτός των τειχών της ελληνοιστικής Θεσσαλονίκης⁹. Ένα άλλο ιερό πιθανόν είχαμε και στην περιοχή της μετέπειτα εκκλησίας του Αγ. Δημητρίου, η αρχή του οποίου μπορεί να αναχθεί στα γεωμετρικά χρόνια¹⁰. Δεν μπορεί να μην επισημανθεί εδώ ο ελληνικός χαρακτήρας και των δύο αυτών ιερών, που μας κάνει να θυμηθούμε τον Εκαταίο τον Μιλήσιο, από τον οποίο συμβαίνει να έχουμε την παλιότερη γραπτή μαρτυρία για την περιοχή: «Ἐν δὲ αὐτῷ (Θερμαίῳ κόλπῳ) Θέρμη πόλις Ἑλλήνων Θρηϊκῶν ἐν δὲ Χαλάστρῃ πόλις Θρηϊκῶν»¹¹. Με βάση τα παραπάνω λόγια του Εκαταίου, δεν αποκλείεται στη Θέρμη (στο σημερινό Καραμπουρνάκι) να είχαμε τους Θράκες, ενώ στην Αλία (στη θέση της μετέπειτα Θεσσαλονίκης) τους Έλληνες¹². Αν πράγματι η υπόθεσή μας αυτή είναι σωστή, τότε ο Επιτομέας του Στράβωνα έχει δίκιο λέγοντας ότι «ἡ Θεσσαλονίκη ἐστὶ πόλις, ἢ πρότερον Θέρμη ἐκαλεῖτο»¹³, αφού η Αλία πρέπει να ήταν ένα πόλισμα άμεσα εξαρτώμενο από τη γειτονική και ισχυρότερη Θέρμη, με άλλα λόγια ένα προάσιο της τελευταίας. Εδώ σημειώνουμε και την ενδιαφέρουσα γνώμη του Κ. Ρωμαίου, που πίστευε ότι η Θέρμη «απετελείτο εκ πολλῶν μικρῶν κωμῶν και εξετείνετο εις μεγάλην έκτασιν»¹⁴. Οπωσδήποτε όμως έχει περισσότερο δίκιο ο πολύ πιο έγκυρος, σε σχέση με τον βυζαντινό Επιτομέα του Στράβωνα και τους άλλους βυζαντινούς συγγραφείς που συμφωνούν μαζί του¹⁵, Πλίνιος, που ρητά μας διαβεβαιώνει ότι στις μέρες του συνυπήρχαν η Θεσσαλονίκη και η Θέρμη¹⁶.

Αλλά στην έκταση που καταλαμβάνει σήμερα η Θεσσαλονίκη με τα προάσιά της, εκτός από τη Θέρμη και ίσως την Αλία, είχαμε και άλλα αρχαία πόλιστα, που προϋπήρχαν του συνοικισμού του Κασσάνδρου. Π.χ. στη σημερινή Τούμπα ανασκαφικές έρευνες έχουν φέρει στο φως νεκροταφείο αρχαϊκών και

Στο Καραμπουρνάκι (μια από τις υποψήφίες θέσεις για την αρχαία Θέρμη) βρέθηκαν ευρήματα (φωτ. επάνω), που δείχνουν την παρουσία εκεί σημαντικού αρχαίου οικισμού.

κλασικῶν χρόνων, μικρούς οικιακούς χώρους¹⁷, όπως επίσης και μια γραπτή μαρτυρία, που μας βεβαιώνει για τη λατρεία των Κορυβάντων¹⁸, των γνωστών ακολούθων της Κυβέλης, της μεγάλης φρυγικής θεάς, η παρουσία της οποίας φαίνεται να είναι συχνή στο βορειοελλαδικό χώρο¹⁹. Ένα άλλο αρχαίο πόλισμα είχαμε και στην περιοχή όπου σήμερα βρίσκονται η Πολίχνη, η Σταυρούπολη και η Ευκαρπία. Ιδιαίτερα πλούσια είναι ορισμένες φορές τα κτερίσματα (π.χ. μεταλλικά σκεύη) που έχουν βρεθεί εδώ σε τάφους, κατά τη δι-

Λείψανα επίσης ενός εντυπωσιακού ιωνικού ναού του 500 π.Χ. περίπου (φωτ. κάτω) βρέθηκαν και μέσα στην περιοχή της ίδιας της Θεσσαλονίκης.

Ένας από τους σημαντικότερους οικισμούς της περιοχής της Θεσσαλονίκης πριν από την ίδρυσή της ήταν στη σημερινή Τούμπα, όταν οι ανασκαφές έφεραν στο φως αντικείμενα των προϊστορικών, αρχαϊκών και κλασικών χρόνων.

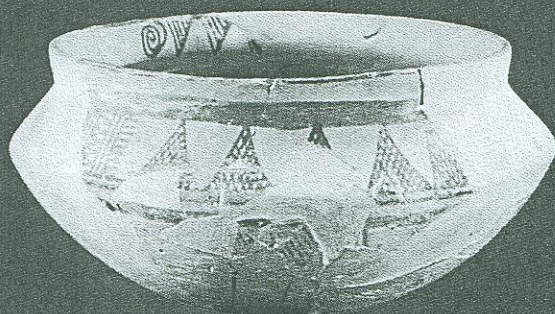
άρχεια ως επί το πλείστον σωστικών ανασκαφών²⁰. Από έναν άλλο οικισμό, που βρισκόταν στην ευρύτερη περιοχή της σημερινής Θεσσαλονίκης, στην Πυλαία, δεν γνωρίζουμε τίποτε το σημαντικό, που θα μπορούσε να αναχθεί στους ιστορικούς χρόνους. Χωρίς αμφιβολία τα παραπάνω πολιίσματα θα πρέπει να ήταν ανάμεσα στα είκοσι έξι που υπήρχαν στη γύρω και στην ευρύτερη περιοχή, τα οποία «καθελών» ο Κάσσανδρος ίδρυσε τη Θεσσαλονίκη²¹. Μερικά, όπως το πόλισμα στην Τούμπα, φαίνεται ότι έσβησαν μετά την ίδρυση της Θεσ-

σαλονίκης, άλλα, όπως η Θέρμη, συνέχισαν να υπάρχουν²².

Οι Έλληνες του νότου γνώριζαν την περιοχή του Θερμαϊκού κόλπου ήδη από τα μυκηναϊκά χρόνια, ενώ στη γεωμετρική εποχή, με πρωταγωνιστές τους Ευβοείς και μάλιστα τους Ερετριείς, πρέπει να ίδρυσαν αποικίες και εμπόρια. Οι εμπορικές επαφές της περιοχής με τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο συνεχίστηκαν και κατά τον 7ο αι., μόνον που τώρα τη θέση των Ευβοέων την έχουν πάρει Ίωνες. Οι Ίωνες, όπως π.χ. οι Χίοι, φαίνεται ότι είχαν παρουσία και κατά τον 6ο αι. π.Χ., και επηρέασαν έντονα, κατά την εποχή αυτή, την τέχνη της περιοχής²³. Στον 6ο αι. κάνει αισθητή την παρουσία της και η Αθήνα. Η Ραίηλος, στην οποία ήλθε και εγκαταστάθηκε ο Πεισίστρατος γύρω στα μέσα του 6ου αι., βρισκόταν στο μυχό του Θερμαϊκού κόλπου, πολύ κοντά στη Θέρμη, και σύμφωνα με ορισμένους μελετητές θα πρέπει να αναζητηθεί στην περιοχή της σημερινής Περαίας²⁴.

Στην περιοχή, σύμφωνα με αρχαίους συγγραφείς, ζούσαν κατά καιρούς Φρύγες, Παίονες (στην εποχή της τρωικής εκστρατείας), Μύγδονες, Ηδωνοί, Θράκες κ.ά., πολλοί απ' αυτούς πριν ακόμη έλθουν οι Έλληνες²⁵. Είναι δύσκολο να προσδιοριστεί χρονικά η παρουσία όλων αυτών, όπως και η μεταξύ τους σχέση, πολύ περισσότερο αφού μέχρι σήμερα δεν έχει καταστεί δυνατό να ανιχνευτούν αρχαιολογικά. Στα υστεροαρχαϊκά χρόνια, σύμφωνα με τον Εκαταίο, στα παράλια του Θερμαϊκού κόλπου πρέπει να ζούσαν κυρίως Θράκες και Έλληνες²⁶, ενώ όλη η περιοχή από το 510 περίπου ως το 480/79 π.Χ. αποτέλεσε μέρος του περσικού κράτους (σατραπεία Σκύδρας)²⁷.

Δεν είναι γνωστό πότε οι Μακεδόνες πέρασαν τον Αξιό ποταμό και κατέλαβαν τη Μυγδονία, στην οποία ανήκε το δυτικό και κεντρικό τμήμα του Θερμαϊκού κόλπου. Φαίνεται όμως, με βάση κάποιες γραπτές μαρτυρίες και ορισμένες αρχαιολογικές ενδείξεις, ότι αυ-

τό πρέπει να συνέβη τουλάχιστον κατά τον 6ο αι. π.Χ., την εποχή του βασιλιά τους Αμύντα. Έτσι μόνο εξηγείται π.χ. πώς ο βασιλιάς αυτός πρότεινε το 510 π.Χ. στον φυγάδα τύραννο της Αθήνας Ιππία να εγκατασταθεί στον Ανθεμούντα, σε μια περιοχή δηλαδή που βρισκόταν ανατολικά του Αξιού²⁸, όπως επίσης και η ομοιότητα που παρουσιάζουν τα ταφικά κτερίσματα και γενικότερα τα ταφικά έθιμα που διαπιστώθηκαν π.χ. στην περιοχή της σημερινής Σίνδου, ανατολικά του Αξιού, και στην Αιανή ή στις Αιγές, τη σημερινή Βεργίνα, την παλιά πρωτεύουσα των Μακεδόνων²⁹.

Στην κλασική εποχή φαίνεται ότι οι Αθηναίοι είχαν στενές επαφές με τον μυχό του Θερμαϊκού κόλπου. Το 431 π.Χ. μάλιστα καταλαμβάνουν τη Θέρμη, την οποία και κράτησαν μέχρι το 429 π.Χ., οπότε και την παραχώρησαν στο βασιλιά των Μακεδόνων Περδίκκα Β'³⁰. Ακόμη οι Αθηναίοι, στο δεύτερο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., βοήθησαν να αποδοθεί η Θέρμη στους νόμιμους διαδόχους του μακεδονικού θρόνου, από τους οποίους την είχε αποσπάσει ένας σφετεριστής του θρόνου ονόματι Πανσανίας³¹.

Εκτός από τις ελληνικές αποικίες και τα ελληνικά εμπόρια, το κυρίαρχο κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό σύστημα της περιοχής, όπου επικρατούσαν οι Φρύγες, Παίονες, Μύγδονες, Θράκες κ.ά., ήταν το φυλετικό³². Οι άνθρωποι της ίδιας φυλής θα ζούσαν σε μεγάλο αριθμό μικρών ατείχιστων οικισμών, που συχνά βρισκόνταν πολύ κοντά ο ένας στον άλλο. Δεν γνωρίζουμε το είδος των σχέσεων και δεσμών ανάμεσα σ' αυτούς τους οικισμούς. Ίσως οι μεγαλύτεροι ανάμεσά τους να έπαιζαν έναν περισσότερο καθοδηγητικό ρόλο. Σίγουρα οι σχέσεις τους θα γίνονταν στενότερες σε περιπτώσεις αντιμετώπισης εξωτερικών κινδύνων, ενώ ορισμένα αρχαιολογικά ευρήματα, κυρίως κεραμική, μας επιβεβαιώνουν και για ένα είδος ανταλλαγών που υπήρχε ανάμεσά τους.

Οι έμποροι που έφταναν στο μυχό του Θερμαϊκού Κόλπου – Έλληνες, Κάρες, ίσως και Φοίνικες³³ – θα διακινούσαν διάφορα προϊόντα. Θα εξασφάλιζαν από τα μέρη αυτά κυρίως ξυλεία και μέταλλα, δίνοντας στον «ντόπιο» πληθυσμό γεωργικά προϊόντα, όπως π.χ. χιώτικο κρασί, κεραμική πολυτελείας διαφόρων εργαστηρίων, όπως π.χ. της Αθήνας, της Κορίνθου, της Ιωνίας, σκεύη από φαγεντιανή της Αιγύπτου³⁴. Οι ασχολίες των κατοίκων της περιοχής θα περιστρέφονταν γύρω από καλλιέργειες, π.χ. σιτηρών, από την κτηνοτροφία, την υφαντουργία, την κεραμική τέχνη³⁵. Πολύ λίγα πράγματα γνωρίζουμε για την πολεοδομική οργάνωση των διαφόρων πολισμάτων, που βρισκόνταν στη θέση της μετέπειτα Θεσσαλονίκης και στη γύρω περιοχή της κατά τους ιστορικούς χρόνους. Έτσι π.χ. στον οικισμό που βρισκόταν στη σημερινή Τούμπα πρόσφατες ανασκαφές έχουν φέρει στο φως δρόμους πλάτους 2-3 μ., λάκκους απορριμμάτων, αγωγούς νερού, δωμάτια οικιών ορθογωνίου και ελλειπτικού σχήματος, όπου βρέθηκαν και λουτήρες, πήλινα δάπεδα και λίθινα κατώφλια, χώροι παραγωγής τροφής, άλλοι αποθηκευτικοί χώροι, που χρονολογούνται στους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους³⁶, ενώ δωμάτια και αποθηκευτικοί χώροι έχουν πρόσφατα εντοπιστεί και στο πόλισμα που βρισκόταν στη θέση της σημερινής Πολίχνης. Οικίες διαστάσεων 7 μ. x 5,5 μ. με αποθηκευτικούς χώρους έχουν εντοπιστεί και στο Καραμπουρνάκι, όπου ο Ρωμαίος ανέσκαψε και υπόγειους χώρους κυψελόμορφους³⁷. Ασφαλώς το πιο επιβλητικό κτίσμα που υπήρχε στην περιοχή πριν κτιστεί η Θεσσαλονίκη ήταν ένας μεγάλος περιπτερος ιωνικός ναός, που πρέπει να οικοδομήθηκε στις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ. και ο οποίος μας έχει σωθεί σε πολύ αποσπασματική κατάσταση. Ορισμένα ιωνικά κιονόκρανα με κοίλη αύλακα στη μια όψη τους και κυρτή στην άλλη, σπόνδυλοι και περίτεχνες βάσεις

Κορινθιακοί αρόβαλλοι στην Τούμπα.

Κεφάλι νέου από ανθεμωτή επίστεψη ανάγλυφης επιτύμβιας στήλης, που προέρχεται από την περιοχή του Ωραιοκάστρου.

κίωνων, τμήματα από ένα καταστόλιστο περίθυρο εισόδου, υδρορροή σε μορφή λεοντοκεφαλής, ένα κεφαλάκι νεανικής μορφής (από τη διακόσμηση ζωφόρου ή πεσσού;), θαυμάσια ιωνικά και λέσβια κυμάτια, επιστέψεις προφανώς των τοίχων του, όλα από λευκό μάρμαρο, είναι ό,τι ξέρουμε σήμερα από το λαμπρό αυτό κτίσμα. Πολλά από τα παραπάνω σπαράγματα έχουν βρεθεί εντός των τειχών της Θεσσαλονίκης, στη συμβολή των σημερινών οδών Καραολή-Δημητρίου και Κρυστάλλη, όπου ίσως είχε ε-

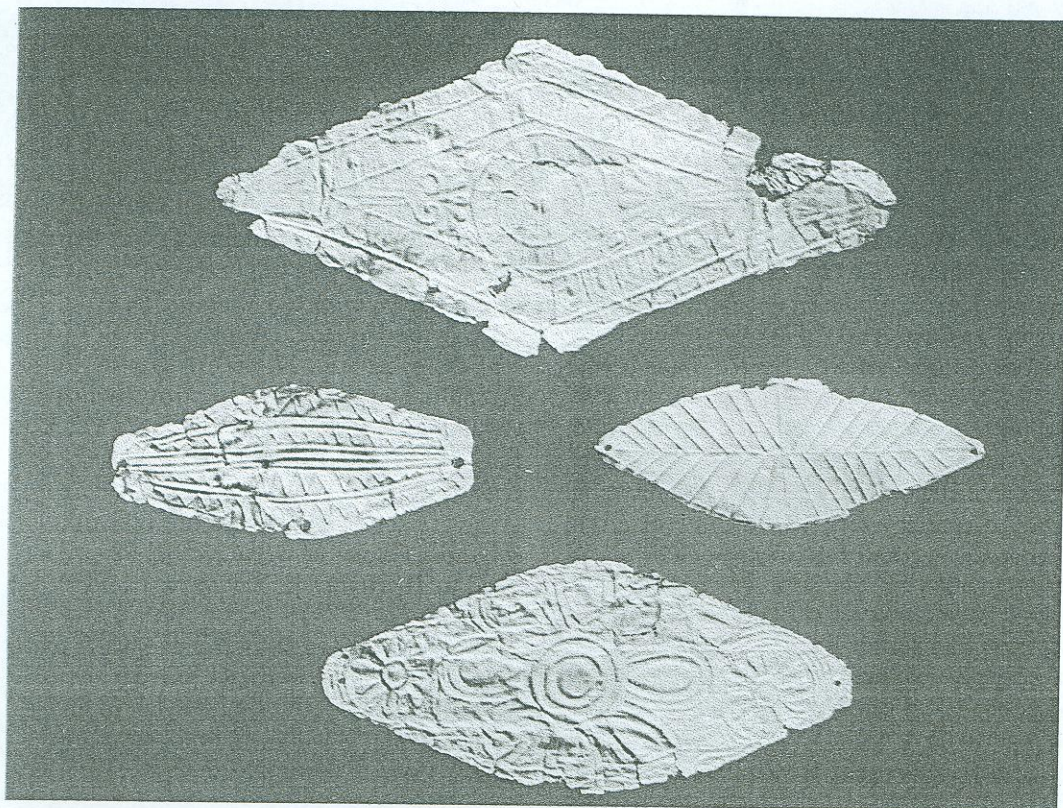
Ύαλκινος κρατήρας των αρχών του 5ου π.Χ. από Ιβωτιόσχημο τάφο της Ταυρούπολης.

ντοπιστεί και τμήμα του στυλοβάτη του ναού³⁸. Ωστόσο δεν είναι καθόλου σύγυρο ότι η θέση αυτή ήταν και η αρχική του ναού αυτού, επιπλέον αγνοούμε και τη θεότητα στην οποία ήταν αφιερωμένος³⁹. Πολλά από τα παραπάνω αρχιτεκτονικά μέλη φέρουν χαρακτά γράμματα-σήματα, που, αν δεν οφείλονται σε μεταγενέστερες επισκευές του ναού, θα μπορούσαν να συσχετιστούν με τη διαδικασία μιας πιθανής μετακίνησής του κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους από κάπου αλλού⁴⁰.

Θα ήταν ιδιαίτερα σημαντικό για την ιστορία της περιοχής αν μπορούσε να εξακριβωθεί ότι ένας υποβρύχιος μόλος, που ξεκινά από το Καραμπουρνάκι και φτάνει στην περιοχή του μύλου Αλλατί-νι, σε απόσταση 100 μ. περίπου από την ακτή⁴¹, είναι πράγματι ένα τεχνητό έργο. Στην περίπτωση αυτή η κατασκευή του θα μπορούσε να αναχθεί στους χρόνους κατά τους οποίους η περιοχή ανήκε στο περσικό κράτος και να ενταχθεί στα έργα που βεβαιωμένα έγιναν για να στηρίξουν τη γνωστή εκστρατεία του Ξέρξη εναντίον της Ν. Ελλάδας. Ένα τόσο μεγαλεπήβολο έργο αβίαστα θα μπορούσε να συσχετιστεί με τις προεργασίες που θα πρέπει να έγιναν στη Θέρμη προκειμένου να μπορέσει να δεχτεί τον πολυπληθή στόλο του Μεγάλου Βασιλιά⁴².

Λιγοστά είναι και τα γλυπτά που έχουν βρεθεί στην περιοχή της Θεσσαλονίκης και ανάγονται σε εποχή πριν από την ίδρυσή της. Ένα ωραίο πόδι από μαρμάρينو τριποδικό τραπέζι του πρώτου μισού του 5ου αι. π.Χ. δεν αποκλείεται να σχετίζεται με τον μεγάλο ιωνικό ναό⁴³, ενώ ένας επιτύμβιος πεσσός με την απεικόνιση μιας κορασίδας, που χρονολογείται γύρω στα 450-440 π.Χ., πρέπει να είναι έργο ενός πιθανότατα ντόπιου καλλιτέχνη⁴⁴.

Από την περιοχή του σημερινού Ωραιοκάστρου προέρχεται και το πάνω μέρος μιας μαρμαρίνης επιτύμβιας στήλης ε-

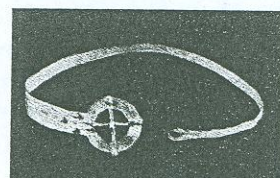
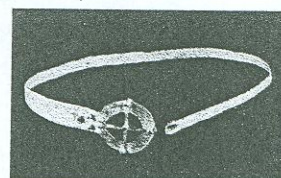

Χρυσά περυσίματα σε τάφους της Τούμπτας του 6ου-5ου αιώνα π.Χ.

νός νέου, που φέρει ως επίστεψη ένα κομψό ανθέμιο και χρονολογείται στη δεκαετία 430-420 π.Χ. Πρέπει κι αυτό να είναι έργο ενός ντόπιου εργαστηρίου με ιωνικές καταβολές⁴⁵, κάτι που χαρακτηρίζει την τέχνη της περιοχής σ' όλο τον 6ο και 5ο αι. π.Χ., όπως επιβεβαιώνεται και από ορισμένα πήλινα ειδώλια που φέρονται να έχουν βρεθεί εδώ⁴⁶. Τέλος, από το χώρο του Πανεπιστημίου προέρχεται ένα αναθηματικό ανάγλυφο που πρέπει να χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 4ου π.Χ., πριν δηλαδή από την ίδρυση της Θεσσαλονίκης, με παράσταση μια ανακεκλιμένης, γενειοφόρου θεότητας, που δέχεται το σεβασμό μιας ομάδας λατρευτών⁴⁷. Το ανάγλυφο αυτό καλλιτεχνικά εντάσσεται στην «κοινή» αττική παράδοση που χαρακτηρίζει τον 4ο π.Χ.

Ιδιαίτερα σημαντική, κυρίως για την ιστορία της περιοχής, είναι και η ανεύρεση εδώ σημαντικής επείσασκτης κεραμικής. Τα παλιότερα παραδείγματα ανάγονται στα μυκηναϊκά χρόνια και η επείσασκτη κεραμική των γεωμετρικών χρόνων προέρχεται από τα καλύτερα

εργαστήρια της νότιας Ελλάδας, όπως π.χ. από την Εύβοια ή την Αττική. Από τον 7ο αι. π.Χ. κάνουν την εμφάνισή τους αγγεία ιωνικών εργαστηρίων, όπως και κορινθιακά. Γύρω στα μέσα του 6ου αι. φαίνεται ότι ο αττικός Κεραμεικός μονοπωλεί τις αγορές της περιοχής, ένα μονοπώλιο που θα διατηρηθεί μέχρι σχεδόν τους χρόνους ίδρυσης της Θεσσαλονίκης⁴⁸. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η κεραμική που φαίνεται να είναι παραγωγή ντόπιων εργαστηρίων, ορισμένες φορές αξιόλογης ποιότητας⁴⁹. Τέλος, εξαιρετικά είναι μερικές φορές και ορισμένα μεταλλικά αντικείμενα που έχουν κατά καιρούς βρεθεί σε τάφους της περιοχής της σημερινής Θεσσαλονίκης, όπως π.χ. στην Τούμπα, την Καλαμαριά και τη Σταυρούπολη. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν χρυσά κοσμήματα, κάποτε καμωμένα με δύσκολες τεχνικές, χάλκινα και σιδερένια όπλα, χάλκινα αγγεία⁵⁰. Αρκετά από τα αντικείμενα αυτά, όπως τα χρυσά, δεν αποκλείεται να κατασκευάζονταν στη γύρω περιοχή, όπου υπήρχε η πολύτιμη αυτή πρώτη ύλη⁵¹.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. *Θεσσαλονίκη, από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια*, Αθήνα 1986, σ. 15 κ.ε. και το χάρτη της σ. 14 (Ι. Βοκοτοπούλου).
2. Πρβλ. Ηρόδοτος VII 121. Για μια βιβλιογραφία σχετική με τη Θέρμη, βλ. Γ. Μπακαλάκη, «Θερμαίος», *AE* 1953/54 A, σ. 221 κ.ε.· του ίδιου, «Therme-Thessaloniki», *AntK, Beiheft* 1, 1963, σ. 30 κ.ε.· του ίδιου «Ιερό Διονύσου και φαλλικά δρώμενα στη Θεσσαλονίκη», *Αρχαία Μακεδονία III*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, αριθ. 193, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 31 κ.ε. G. L. F. Tafel, *De Thessalonica ejusque agro dissertatio geographica*, Βερολίνο 1839, σ. 8 κ.ε. Μ. Δήμιτσας, «Κριτική μελέτη περί της διαφοράς της Θεσσαλονίκης από της Θέρμης», *Αθήναιον*, 8 (1879), σ. 258 κ.ε.· του ίδιου, «Περί της σχέσεως της Θεσσαλονίκης και Θέρμης», *Αριστοτέλης* 8 (15.4.1889), σ. 111 κ.ε. και 9 (1.5.1889), σ. 129 κ.ε.· του ίδιου, *Αρχαία Γεωγραφία της Μακεδονίας*, 2, Αθήνα 1874, σ. 261 κ.ε.· *RE V A*, στ. 2391-2, λ. Therme (E. Oberhammer). Κ. Ρωμαίος, «Πού έκειτο η παλαιά Θέρμη», *Μακεδονικά*, 1 (1940), σ. 1 κ.ε.· Ch. Edson, «Notes on the Thracian Phoros», *CIPh* 42 (1947), σ. 100 κ.ε.· M. Vickers, «Therme and Thessaloniki», *Studies in Honour of Ch. Edson*, Institute for Balkan Studies, αριθ. 158, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 327 κ.ε.· Μ. Τιβέριος, «Από τα απομεινάρια ενός προελληνιστικού ιερού "περί τον Θερμαίον κόλπον"», *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, Ελληνογαλλικές Έρευνες αριθ. 1, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 77 κ.ε.· του ίδιου, «Όστρακα από το Καραμπουρνάκι», *AEMΘ* 1 (1987), σ. 247 κ.ε., Θεσσαλονίκη 1986, σ. 13 κ.ε. (Ι. Βοκοτοπούλου). Ντ. Χριστιανόπουλος, *Η αρχαία Θέρμη και η ίδρυση της Θεσσαλονίκης (1000-315 π.Χ.)*, Θεσσαλονίκη 1991. F. Papazoglou, «Les villes de Macédoine a l'époque romaine», *BCH Suppl. XVI*, Παρίσι 1988, σ. 190 κ.ε. G. M. Cohen, *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands and Asia Minor*, Berkeley 1995, σ. 101-102, 102-104, σημ. 1-3.
3. Ηρόδοτος VII 121, 123, 127, 128, 183.
4. Δήμιτσας, *Αρχαία Γεωγραφία της Μακεδονίας* (ό.π. σημ. 2), σ. 262-263. B. D. Meritt - H. T. Wade Gery - M. F. McGregor, *The Athenian Tribute Lists I*, Cambridge-Mass 1939, σ. 398-399, 546. Edson, *Notes* (ό.π. σημ. 2), σ. 100 κ.ε. Το όνομα Θέρμη δεν αποκλείεται να το έδωσαν οι Έλληνες επειδή το μέρος (ή η περιοχή) ονομάζετο *Τίνδη*. Η λέξη αυτή σημασιολογικά μπορεί πιθανόν να σχετιστεί με τη λέξη *τινθόν* που σημαίνει θερμός και επομένως *Τίνδη* = *Τίνθη* = *Θέρμη*. Βλ. Γ. Οικονόμος, «Μίνδη-Μένδη, η πατρίς του Παιωνίου», *AE* 1924, σ. 29 κ.ε. και Τιβέριος, *Από τα απομεινάρια ενός προελληνιστικού ιερού "περί τον Θερμαίον κόλπον"* (ό.π. σημ. 2), σ. 78, σημ. 41. Ο Μπακαλάκης, *Ιερό Διονύσου* (ό.π. σημ. 2), σ. 35 και *Θερμαίος* (ό.π. σημ. 2), σ. 228-229, υποστήριξε ότι η ονομασία σχετίζεται με τη *θήρμη* μιας ενθουσιαστικής διονυσιακής λατρείας που υπήρχε στην περιοχή. Σκεπτικός με την άποψη αυτή του Μπακαλάκη είναι και ο Χριστιανόπουλος, *Η αρχαία Θέρμη* (ό.π. σημ. 2), σ. 22 κ.ε., 27, 36-37. Σχετικά με το πρόβλημα της προέλευσης του ονόματος Θέρμη, βλ. και Vickers (ό.π. σημ. 2) 332-333. Πρόσφατα η δημοσίευση μιας επιγραφής, που βρέθηκε σε δεύτερη χρήση στα Λουτρά Σέδες, ενισχύει ακόμα περισσότερο την πιθανότητα η ονομασία Θέρμη να σχετίζεται με θερμές πηγές. Βλ. Π. Νίγδελης, *Τεκμήρια* 1 (1995), 51 κ.ε. και 61 κ.ε.
5. Μια συνοπτική αλλά εμπειριστατωμένη ανασκόπηση του όλου προβλήματος κάνει ο Χριστιανόπουλος, *Η αρχαία Θέρμη* (ό.π. σημ. 2), σ. 23 κ.ε., όπου και η βασική βιβλιογραφία.
6. Βλ. και παρακάτω σ. 82 και σημ. 41.
7. Την επιχειρηματολογία για την τοποθέτηση της Θέρμης στο Καραμπουρνάκι, όπως άλλωστε δέχεται και ο N. Hammond, *A History of Macedonia I*, Oxford 1972, σ. 151 και σημ. 3, την έχω αναπτύξει σε δύο άρθρα μου. Βλ. Τιβέριος, *Από τα απομεινάρια* (ό.π. σημ. 2), σ. 77 κ.ε. και *Όστρακα από το Καραμπουρνάκι* (ό.π. σημ. 2), σ. 247 κ.ε. Ο E. Kirsten, «Makedoniens Flüsse und Küsten im Altertum», *Δώρημα στον Ι. Καραγιαννόπουλο* (= Βυζαντινά 13), 1985, σ. 225, σημ. 14, προτείνει την ταύτιση την αρχαίας Θεσσαλονίκης με την αρχαία Σίνδο.
8. Στέφανος Βυζάντιος, λ. Θεσσαλονίκη. Για αμφιβολίες σχετικά με την αξία της πληροφορίας αυτής, βλ. τα σχόλια στην έκδοση του Στέφανου του Βυζάντιου από τον A. Meinecke και Vickers, «Therme and Thessaloniki» (ό.π. σημ. 2), σ. 329. Επίσης παραδίδεται και το όνομα Ημαθία. Βλ. π.χ. Cohen (ό.π. σημ. 2), σ. 103.
9. Σχετικά με τον ναό αυτόν, βλ. παρακάτω σ. 81. Για ευρήματα από την περιοχή της Θεσσαλονίκης, που είναι παλιότερα από τους χρόνους της ίδρυσής της, βλ. Τιβέριος, *Από τα απομεινάρια* (ό.π. σημ. 2), σ. 77 κ.ε. σημ. 37.
10. Τιβέριος, *Από τα απομεινάρια* (ό.π. σημ. 2), σ. 71 κ.ε. Στην ίδια περιοχή και πιο συγκεκριμένα στην οδό Σοφοκλέους, στο ύψος της οδού Κασσάνδρου, σε ανασκαφή του αρχαιολόγου Ν. Καρούδα εντοπίστηκε πρόσφατα ερυ-

θρόμορφη κεραμική του 5ου αι. π.Χ.

11. Εκαταίος, *FGH*, Frag. 146. Βλ. και Τιβέριος, *Από τα απομεινάρια* (ό.π. σημ. 2), σ. 79, σημ. 52.

12. Τιβέριος, *Από τα απομεινάρια* (ό.π. σημ. 2), σ. 79 κ.ε.

13. Στράβων VII Frag. 24.

14. Ρωμαίος, *Πού έκειτο η παλαιά Θέρμη* (ό.π. σημ. 2) σ. 6.

15. Βιβλιογραφία σχετικά με τις βυζαντινές πηγές που αναφέρονται στην ίδρυση της Θεσσαλονίκης, βλ. Δήμιτσας, *Αρχαία Γεωγραφία της Μακεδονίας* (ό.π. σημ. 2), σ. 263 κ.ε.: Edson, *Notes* (ό.π. σημ. 2), σ. 102· Vickers, «*Therme and Thessaloniki*» (ό.π. σημ. 2), σ. 329 κ.ε.

16. Πλίνιος, *NH* IV, 10. Για μια ανάλογη πληροφορία του Προκοπίου, *De aedif.* IV, 4.3 [B 279], βλ. τον προβληματισμό του Edson, *Notes* (ό.π. σημ. 2), σ. 104.

17. Βλ. Κ. Σουρέφ, «Ανασκαφή στην οδό Ορτανσίας της Τούμπας Θεσσαλονίκης», *AEMΘ*, 1 (1987), σ. 235 κ.ε.: του ίδιου, «Έρευνες στην Τούμπα Θεσσαλονίκης», *AEMΘ* 2 (1988), σ. 243 κ.ε.: του ίδιου, «Τούμπα Θεσσαλονίκης: Ανασκαφή στην οδό Εμπεδοκλέους», *AEMΘ* 3 (1989), σ. 215 κ.ε., όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία: του ίδιου, «Τούμπα Θεσσαλονίκης: Ανασκαφές στην οδό Καλαβρύτων», *AEMΘ* 4 (1990), σ. 299 κ.ε.: του ίδιου, «Τούμπα Θεσσαλονίκης: Ανασκαφικές έρευνες στην τράπεζα κατά το 1991», *AEMΘ* 5 (1991), σ. 191 κ.ε.: του ίδιου, «Τούμπα Θεσσαλονίκης 1992: Το ανασκαφικό έργο στην τράπεζα», *AEMΘ* 6 (1992), σ. 273 κ.ε. Πρβλ. και *JHS* 41(1921) 274 (Σ. Πελεκίδης). Βλ. σχετικά και παρακάτω.

18. Βλ. *Bulletin Epigraphique*, *REG* 103 (1990), σ. 526-527, αριθ. 474 (M. Hatzopoulos), και E. Voutiras, «Un culte domestique des Corybantes», *Kernos*, 9 (1996), σ. 243 κ.ε. Βλ. και Σουρέφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης: Ανασκαφές στην οδό Καλαβρύτων», (ό.π., σημ. 17), σ. 306.

19. Τη λατρεία της την ξέρουμε π.χ. από την Πέλλα, τις Αιγές (σημερινή Βεργίνα) και την Αμφίπολη. Βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Ιερά της Πέλλας», *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, Θεσσαλονίκη 1990, 195 κ.ε. και κυρίως 198. Στ. Δρούγου, «Βεργίνα: Ιερό Μητέρας των Θεών-Κυβέλης», *AEMΘ*, 4 (1990), 5 κ.ε.: της ίδιας, «Βεργίνα: Το ιερό της Μητέρας των Θεών, 1991», *AEMΘ*, 5 (1991), 1 κ.ε.: της ίδιας, «Βεργίνα: Το ιερό της Μητέρας των Θεών», *AEMΘ*, 6 (1992), 45 κ.ε. Θ. Στεφανίδου, «Αναθηματικό ανάγλυφο από την Ποτειδαία», *Μακεδονικά*, 13 (1973), σ. 106 κ.ε., 112 κ.ε. και σημ. 8 μια βιβλιογραφία.

20. Βλ. π.χ. L. Rey, «Tombeaux macédoniens découverts a Zeitenlik près de Salonique», *Albania*, 2 (1927), σ. 28 κ.ε. Αικ. Ρωμοπούλου, «Υστεροκλασικά ταφικά σύνολα από τη Θεσσαλονίκη», *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν*, 3, Αθήνα 1989, σ. 199 κ.ε. Η Ρωμοπούλου σκέπτεται μήπως στην περιοχή της σημερινής Σταυρούπολης μπορεί να τοποθετηθεί το αρχαίο πόλισμα Πίλωρος, την ύπαρξη του οποίου, στην περιοχή αυτή, φαίνεται να αμφισβητεί η Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, «Χώρα Θεσσαλονίκης: Μια προσπάθεια οριοθέτησης», *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, σ. 104 και σημ. 46. Για το πόλισμα αυτό, βλ. Κ. Τζαναβάρη – Α. Λιούτας, «Τράπεζα Λεμπέτ», *AEMΘ*, 7 (1993), σ. 265 κ.ε. και Κ. Tzanavari, *Kadmos*, 34 (1995), 13.

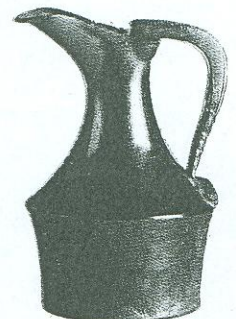
21. Στράβων VII, Frag. 21. Για την τοπογραφία της περιοχής, βλ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, *ό.π.*, σ. 99 κ.ε. Για μια σχετική βιβλιογραφία βλ. και Σουρέφ, «Έρευνες στην Τούμπα Θεσσαλονίκης» (ό.π., σημ. 17), σ. 249 σημ. 6 και 7.

22. Για ελληνιστικά και ρωμαϊκά ευρήματα από τη Θέρμη βλ. Τιβέριος, «Οστρακα από το Καραμπουρνάκι» (ό.π., σημ. 2), σ. 249 και σημ. 15.

23. Βλ. σχετικά παρακάτω σ. 81. Για μια βιβλιογραφία σχετική με τις πρώιμες δραστηριότητες των Ελλήνων του νότου στο Θερμαϊκό κόλπο, βλ. Τιβέριος, «Από τα απομεινάρια» (ό.π., σημ. 2), σ. 80, σημ. 56. Ορισμένοι έρευνητές έχουν σκεφτεί μήπως και η Θέρμη ήταν μια ελληνική αποικία, ενώ, κατά καιρούς, της έχουν αποδοθεί και νομίσματα της υστεροαρχαϊκής περιόδου, χωρίς όμως να υπάρχουν ισχυρά αποδεικτικά στοιχεία. Βλ. Vickers, «*Therme and Thessaloniki*» (ό.π., σημ. 2), 330-331 και σημ. 36-39.

24. Βλ. Μ. Τιβέριος, *Προβλήματα της μελανόμορφης αττικής κεραμικής*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 160 κ.ε. και σημ. 746 (βιβλιογραφία). Βλ. και N. G. L. Hammond - G. T. Griffith, *A History of Macedonia II*, Oxford 1979, σ. 68 και σημ. 2. Οι Μ. Χατζόπουλος και Μ. Βουτυράς με πληροφόρηση ότι μια επιγραφή των ρωμαϊκών χρόνων (185-186 μ.Χ.), που αναφέρει Άρτεμιν Ρηχειλία, έχει βρεθεί στην περιοχή της Περαίας, κοντά στη Θεσσαλονίκη. Η επιγραφή αυτή, με την προϋπόθεση ότι το επίθετο Ρηχειλία, που αναφέρει, σχετίζεται με το όνομα της Ραικήλου, μπορεί να βοηθήσει στον προσδιορισμό της θέσης της τελευταίας.

25. Βλ. π.χ. Hammond, *A History of Macedonia I* (ό.π., σημ. 7) σ. 407 κ.ε., 416 κ.ε., 418 κ.ε., 427 κ.ε. Βλ. και Hammond-Griffith, *A History of Macedonia II* (ό.π., σημ. 24), σ. 22

κ.ε., 55 κ.ε.

26. Βλ. Τιβέριος, «Από τα απομεινάκια» (ό.π., σημ. 2), σ. 79, σημ. 52.

27. Βλ. π.χ. Hammond-Griffith, *A History of Macedonia II* (ό.π., σημ. 24), σ. 58 κ.ε.

28. Βλ. Hammond-Griffith, *A History of Macedonia II* (ό.π., σημ. 24), σ. 59.

29. Βλ. τελευταία, Μ. Ανδρόνικος, «Σκέψεις για τα τελευταία ευρήματα της Βεργίνας», *Θρακική Επετηρίδα*, 7 (1987-1990), σ. 25 κ.ε. και κυρίως 31 κ.ε. Πρβλ. και Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδη, «Η νεκρόπολη της Αιανής Κοζάνης», *ΑΕΜΘ*, 2 (1988) σ. 19 κ.ε.: της ίδιας, «Από την ανασκαφική έρευνα στην Αιανή 1989», *ΑΕΜΘ*, 3 (1989) κυρίως σ. 50.

30. Θουκυδίδης I 61 και II 29. Πρβλ. Τιβέριος, «Όστρακα από το Καραμπουρνάκι» (ό.π., σημ. 2), σ. 253 κ.ε. και Hammond-Griffith, *A History of Macedonia II* (ό.π., σημ. 24), σ. 122 και 124.

31. Βλ. Hammond-Griffith, *A History of Macedonia II* (ό.π., σημ. 24), σ. 184.

32. Βλ. π.χ. Hammond-Griffith, *A History of Macedonia II* (ό.π., σημ. 24), σ. 22 κ.ε.

33. Για μια καρική επιγραφή του δεύτερου μισού του 5ου αι. π.Χ. από την τράπεζα Λεμπέτ στην Πολίγνη, βλ. Α.-Ph. Christidis, *Kadmos* 34, 1995, 14 κ.ε. Μια εμπορική καρική επιγραφή, ίσως του 6ου αι. π.Χ., βρέθηκε το 1995 στο Καραμπουρνάκι, στην πιθανή θέση της αρχαίας Θέρμης. Επίσης, όπως με πληροφορεί ο συνάδελφος Α. Χρησιτίδης, από την Τούμπα Θεσσαλονίκης προέρχεται ένα όστρακο που φέρει χαρακτή σημητική (;) επιγραφή. Αν η αναγνώριση αυτή επιβεβαιωθεί, τότε θα έχουμε την πρώτη σίγουρη παρουσία Φοινίκων στην περιοχή.

34. Βλ. σχετικά Μ. Tiverios, «Archaische Keramik aus Sindos», *Μακεδονικά*, 25 (1985-1986), 81 κ.ε. και του ίδιου, «Σίνδος-Αίγυπτος», *Αρχαία Μακεδονία* V, 3 (1993), 1492. Για την εξαιρετικής ποιότητας κεραμική που βρέθηκε π.χ. στο Καραμπουρνάκι, προϊόντα αττικών, κορινθιακών, χιώτικων και άλλων εργαστηρίων, όπως και όστρακα από χιώτικους οξυπύθμενους αμφορείς, με τους οποίους εξήγετο το περίφημο χιώτικο κρασί, βλ. Τιβέριος, «Όστρακα από το Καραμπουρνάκι» (ό.π., σημ. 2), 247 κ.ε. και κυρίως 249 κ.ε. Για αντικείμενα από φαγεντιανή, βλ. Μ. Τιβέριος, «Σίνδος-Αίγυπτος», σ. 1487 κ.ε.

35. Για σχετικές δραστηριότητες που προκύπτουν από τις ανασκαφικές έρευνες στην Τούμπα, βλ. Σουέρεφ, «Ανασκαφή στην Τούμπα Θεσσαλονίκης» (ό.π., σημ. 17), 236 κ.ε. και του ίδιου, «Ανασκαφή στην οδό Εμπεδοκλέους» (ό.π., σημ. 17), σ. 216 κ.ε.

36. Σουέρεφ, ό.π. και του ίδιου, «Έρευνες στην Τούμπα Θεσσαλονίκης» (ό.π., σημ. 17), 246 κ.ε.

37. Βλ. Κ. Ρωμαίος, «Ανασκαφή στο Καραμπουρνάκι της Θεσσαλονίκης», *Επιτύμβιον Χρήστου Τσούντα*, Αθήνα 1941, σ. 358 κ.ε. και ιδιαίτερα σ. 361 κ.ε. και 365 κ.ε. Παρόμοια κτίσματα, που δεν φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν ως τάφοι, έχουν βρεθεί και στις ανασκαφές του Κ. Σουέρεφ στην τράπεζα της Τούμπας Θεσσαλονίκης. Βλ. «Τούμπα Θεσσαλονίκης 1993: Το ανασκαφικό έργο στην Τράπεζα», *ΑΕΜΘ*, 7 (1993), κυρίως σ. 293 και 298, εικ. 5-7.

38. Για τον ναό αυτόν βλ. Μπακαλάκης, «Ιερό Διονύσου» (ό.π., σημ. 2), σ. 33 κ.ε.: του ίδιου, «Therme-Thessaloniki» (ό.π., σημ. 2), σ. 30 κ.ε. και πίν. 17 και 18 αριθ. 1-5,7. *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 20 (Αικ. Δεσποίνη). *Θεσσαλονίκη 2300 χρόνια*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 39 (Δ. Παντερμαλής). Χριστιανόπουλος, *Η αρχαία Θέρμη* (ό.π. σημ. 2), σ. 35 κ.ε. και σημ. 52. Φ. Πέτσας, «Πολιτιστικές επιδράσεις στο μυχό του Θερμαϊκού Κόλπου έως την ίδρυση της Θεσσαλονίκης», *Η Θεσσαλονίκη μεταξύ Ανατολής και Δύσεως*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Μακεδονική Βιβλιοθήκη, αρ. 59, Θεσσαλονίκη 1982, πίν. 3-6α. G. Gruben, *Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst*, 23, (1972), 16. A. Ohnesorg, *Inselionische Martordächer*, 1993, 97 κ.ε.

39. Ο Μπακαλάκης, «Ιερό Διονύσου», σ. 35, και «Therme-Thessaloniki», σ. 34, πίστευε ότι ο ναός ήταν αφιερωμένος στον Διόνυσο, ενώ ο Μ. Βουτυράς θεωρεί πιθανότερο στην Αφροδίτη.

40. Βλ. Μπακαλάκης, «Ιερό Διονύσου», σ. 34-35. Για μια καλή σχετική φωτογραφία βλ. και *Θεσσαλονίκη, Μακεδονίας Μητρόπολις*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 19.

41. Χ. Μπακιρτζής, «Η θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης», *Βυζαντινά*, 7 (1975), 322 και σχέδιο 14. Πρβλ. Ν. Μουτσόπουλος, *Θεσσαλονίκη 1900-1917*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 225 κ.ε. σημ. 14 και Χριστιανόπουλος, *Η αρχαία Θέρμη*, σ. 34 και σημ. 44 και 45. Ωστόσο, πιο πιθανό φαίνεται να πρόκειται για φυσικό δημιουργήμα.

42. Για ανάλογες προετοιμασίες στο πλαίσιο της ίδιας εκστρατείας, που, σύμφωνα με ρητή μαρτυρία του Ηροδότου (VII 20), κράτησαν τέσσερα ολόκληρα χρόνια, βλ. *Ηροδότος*, VII 19 κ.ε., σ. 22-25 (όπου δίνεται η πληροφορία ότι και στη Μακεδονία έγιναν σχετικά έργα), 33, 34, 36, 37.

43. Βλ. Τιβέριος, «Από τα απομεινάκια», σ. 77-78 σημ. 37.

44. Βλ. Αικ. Δεσποίνη, «Πεσσός με ανάγλυφη παράσταση στο Μουσείο Θεσσαλονίκης», *Αμνηστός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1987, 293 κ.ε. και εικ. σ. 301 (πίν. 61).

45. Βλ. Αικ. Δεσποίνη, «Η στήλη από το Ωραιόκαστρο Θεσσαλονίκης», *Archaische und klassische griechische Plastik, Akten die internationalen Kolloquiums vom 22.-25. April 1985 in Athen, Mainz am Rhein* 1986, σ. 45 κ.ε. και πίν. 93-94.

46. Βλ. π.χ. Στ. Κόρτη-Κόντη, *Η κοροπλαστική της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 130-131, 212 εικ. 140-141.

47. Βλ. *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 111 και 113 εικ. 101 (Μ. Αυλωνίτου-Τσιμπίδου). Για τα γλυπτά που εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, βλ. Εμ. Βουτυράς – Γ. Δεσπίνης – Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Κατάλογος Γλυπτών Ι* (υπό εκτύπωση).

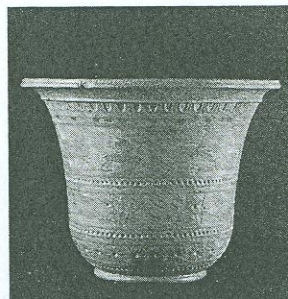
48. Για επείσακτη κεραμική μυκηναϊκών, γεωμετρικών, αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, που έχει βρεθεί στη σημερινή Θεσσαλονίκη, βλ. Τιβέριος, «Από τα απομεινάρια», σ. 71 κ.ε. και κυρίως 75 κ.ε. και «Όστρακα από το Καραμπουρνάκι», σ. 247 κ.ε. και κυρίως 249 κ.ε. Βλ. επίσης *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 83 κ.ε. (Ι. Βοκοτοπούλου), και Ι. Βοκοτοπούλου, *Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1996, σ. 42 κ.ε. Για μυκηναϊκή κεραμική από την Τούμπα Θεσσαλονίκης, βλ. Σ. Ανδρέου - Κ. Κωτσάκης, «Ανασκαφή Τούμπας Θεσσαλονίκης 1992», *ΑΕΜΘ*, 6, 1992, σ. 259 κ.ε., όπου συζητείται και η εν γένει παρουσία μυκηναϊκής κεραμικής στη Μακεδονία.

49. Βλ. π.χ. Τιβέριος, «Από τα απομεινάρια», σ. 75-76 και «Όστρακα από το Καραμπουρνάκι», σ. 252-253 και σημ. 36. Πρβλ. και *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 85 εικ. 60. Στο μυχό του Θερμαϊκού κόλπου υπάρχουν ενδείξεις που επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι είχε εγκατασταθεί, στα χρόνια του Πεισίστρατου, ένα αττικό εργαστήριο που κατασκεύαζε μελανόμορφα αγγεία και ιδιαίτερα κιον. κρατήρες. Η εγκατάσταση αυτή μπορεί να συσχετιστεί με την παραμονή του ίδιου του Πεισίστρατου στη Ραϊκήλο. Βλ. σχετικά Μ. Τιβέριος, «Εισαγμένη κεραμική από τη διπλή τράπεζα της Αγχιάλου, κοντά στη σημερινή Σίνδο», *Παρνασσός*, 35 (1993), σ. 557-558.

50. Βλ. π.χ. *Θεσσαλονίκη 1986*, σ. 83 κ.ε. και εικ. 62, 76-79, 83 (Ι. Βοκοτοπούλου), Ρωμοπούλου, «Υστεροκλασικά ταφικά σύνολα», σ. 194 κ.ε. 202 κ.ε., Service Archéologique de l'Armée d'Orient, «La Nécropole de Mikra-

Karaburun près de Salonique», *Albania*, 3 (1928), σ. 60 κ.ε., εικ. 49.

51. Όπως στον χρυσοφόρο Γαλλικό ποταμό, τον Εχέδωρο των αρχαίων. Βλ. π.χ. Tiverios, «Archaische Keramik aus Sindos», σ. 81 και σημ. 4-6. Πρβλ. και Αικ. Δεσποίνη, *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία Χρυσά Κοσμήματα*, Αθήνα 1996, σ. 17.

Αλεξανδρινός κάλαθος από φαγεντιανή, που βρέθηκε σε τάφο της Νεάπολης (2ος αι. π.Χ.).